

Di serdema Osmaniyan de li pey rêça Ehmedê Xanî: *Sê Mem û Zînên bi Tirkî*

DR. ABDURRAHMAN ADAK*

KURTE
Di serdema Osmaniyan de sê helbestvanan Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji Kurdî wergerandine bi bal Tirkî ve. Ji vana yê yekem Ehmed Faîq e. Ehmed Faîq xanê 29ê yê malbata Şerefaniyan e ku mîrekiya wan ya li Bedlîsê heta 1894an dewam kiribû. Ehmed Faîq piştî mirina bavê xwe Nûh Xan du salan mîrekiya Bedlîsê kiriye û piştî wê bi dilê xwe dev ji mîrekiyê berdaye û xwe daye jiyaneke tesewwufî û întisabî Şemsê Bedlîsî kiriye. Ehmed Faîq ev Mem û Zîna bi Tirkî di sala 1730an de nivîsandiye. Wezn û mijara vê Mem û Zînê bi tevahî wekî ya Ehmedê Xanî ye, lê Mem û Zîna Ehmedê Xanî 2364 û ya Ehmed Faîq 1056 beyt e. Helbestvanê duyem jî Ebdulêzîz

Xalis e. Xalîs di sala 1867an de li Diyarbekirê hatiye dinê. Mem û Zîna xwe di sala 1906an de li Me'denê nivîsandiye. Siyasetmedar û helbestvanê xurt Ebdulêzîz Xalis di sala 1935an de li Diyarbekirê wefat kiriye. Wezn û mijara vê Mem û Zînê jî wekî ya Ehmedê Xanî ye. Lê hejmaraya beytên wê ji ya Ehmedê Xanî zehfir e. Lewra ew ji nêzî 3000 beytan pêk hatiye. Helbestvanê sêyem jî Zulfîqar Fethî ye. Fethiyê ku li Silîva (Farqîn) miriye, Mem û Zîna Ehmedê Xanî nezmen wergerandiye Tirkî. Lê mixabin piştî ji ber tirsê ku ew berhemê zirarekê bidiyê, berhema xwe şewitandiye. Lewra jî ew berhema wê di destê me de tune ye.

DESTPÊK

Ji aliyê edebiyatê ve nemaze piştî sedsala XVIan di navbera Kurda û Tirkan de pêwendiyêke dualî ya xurt dest pê kiriye û bandora herdu edebiyatan li ser hev çêbûye. Ji aliyê bandora edebiyata Kurdî ya li ser edebiyata Tirkî ve dema em lê binêrin, em dibînin ku berhema helbestvanê kurd Ehmedê Xanî Mem û Zîn, di vî warî de di

Di vê nivîsê de em dê bes li ser herdu Mem û Zînan di serî de rawestin û derbarê berhem, xwediyê berhemên wan bi ya Ehmedê Xanî re agahiyan bidin. Sebebê ku em li ser Mem û Zîna sêyemîn rawestin ew e ku, ev Mem û Zîn ji aliyê nivîskarê wê ve hatiye şewitandin, û ji ber vê yekê jî di destê me de tune ye

* Ev meqale digel hinek guhertinan ji gotara bi heman sernavî ya ku di Sempozyuma Navneteweyî ya Edebiyata Kurdî de li Sineyê hatibû pêşkêşkirin hatiye veguhestin. Bo çapa wê bnr. Abdurrahman Adak, "Di Serdema Osmaniyan de li Pey Rêça Ehmedê Xanî Sê Mem û Zînên bi Tirkî", *Komele Wîtarî Yekemîn Kory Nêwneteweyî Edebî Kurdî*, Zanistgay Kurdistan, Sine 2011, c. II, r. 585-601.

dereca yekemîn de cih girtiye. Lewra di serdema Osmaniyan de li pey rêça Ehmedê Xanî sê Mem û Zînên bi Tirkî hatine nivîsandin/wergerandin. Ev her sê Mem û Zînên bi Tirkî jî li welatê Kurdan û ji aliyên Kurdên ku bi Tirkî helbestên xweşik dihûnandin ve hatine nivîsandin. Ev her sê Mem û Zîn li gor kronolojiyê ev in: Mem û Zîna Ehmed Faîq (1730), Mem û Zîna Ebdulezîz Xalis (1906), Mem û Zîna Zulfîqar Fethî (Nîveka duyemîn yê sedsala XIXan.)

Di vê nivîsê de em dê bes li ser herdu Mem û Zînê di serî de rawestin û derbarê berhem, xwediyê berhemana û têkiliya berhemên wan bi ya Ehmedê Xanî re agahiyên bidin. Sebebê ku em li ser Mem û Zîna sêyemîn ranawestî ewe ku, ev Mem û Zîn ji aliyê nivîskarê wê ve hatiye şewitandin, û ji ber vê yekê jî di destê me de tune ye.

Di destpêkê de em dixwazin li ser vê xalê jî rawestin ku piştî dema Osmaniyan jî hin kesan Mem û Zîn ji Kurdî bi bal Tirkî ve wergerandin e. Ji vana yê herî navdar Li Tirkîyê ya M. Emin Bozarslan (İst. 1969) û li Azerbeycanê jî ya Şamil Esgerov (Bakû 1976) e. Vê dawiyê Kadri Yıldırım jî wergerek menzûm ya Mem û Zîna Xanî amade kir û ev werger li Tirkîyê çap bû (Avesta, Stenbol 2010). Lê di vê nivîsê de em li ser vê mijarê ranawestî. Lewra mijara me bi serdema Osmaniyan ve sînorkirî ye.

I. EHMED FAÎQ Û MEM Û ZÎNA WÎ

A. JIYANA EHMED FAÎQ

Ehmed Faîqê ku Ehmed navê wî ye û Faîq jî mexlesa wî ye, ji malbata Şerefxaniyan e. Malbata Şerefxaniyan ji sala 1421ê heta bi derdora sala 1894ê xanedaniya mîrnişîniya Kurdan ya Bedlîsê kirine. Şerefhanê Bedlîsî yê xwediyê pirtûka giranbiha *Şerefnameyê* jî ji vê malbatê ye¹. Derbarê jiyana Ehmed Faîq de mixabin agahiyên berfireh di destê me de nînin. Sırrı Dadaşbilgeyê ku Mem û Zîna Ehmed Faîq li Tirkîyê weşandiye, ji nivîskarê bi navê Subhî Mentêş Beg neql kiriye ku Ehmed Faîq ji malbata Şerefxaniyan kurê

1 Derbarê vê malbatê de ji bo agahiyên berfireh bnr. Şerefhanê Bedlîsî, *Şerefname*, (Wer. Ziya Avcı), Avesta, İst. 2007, r. 459-545; Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevî ve Osmanlı Hakimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri", *I. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yay., İst. 2008, r. 253-283.

Bergê
Mem o Zîna
Ahmet Faik

Şemseddînê çaremîn Ehmed Mîrza Beg e. Lê Dadaşbilge gumana xwe di vî warî de aniye zimên².

Bi qeneata me ji ber ku navê helbestvanê me Ehmed e, bi nêrîna li silsileya xanên Bedlîsê, dê xanên bi navê Ehmed derkevin holê û bi vî awayî kişkirina helbestvanê me dê hêsantir be. Ji ber vê yekê lazim e em pêşî cih bidin lîsteya xanên Bedlîsê. Ji malbata Şerefxaniyan ew kesên ku xanedaniya Bedlîsê kirine ev in:

1. Ziyaeddîn Xan, 2. Melik Eşref Xan, 3. Meceddin Xan, 4. İzeddîn Xan, 5. Mîr Ebûbekir Xan, 6. Mîr Şêx Şeref Xan, 7. Ziyaeddîn Xan, 8. Hacî Şeref Xan, 9. Melik Şemseddîn Xan, 10. Şeref Xan, 11. Şemseddîn Xan, 12. İbrahim Xan, 13. Hacî Mihemed Xan, 14. İbrahîm Xan, 15. Şêx Mihemed Xan, 16. İbrahîm Xan, 17. Şeref Xan, 18. Şemseddîn Xan, 19. Şeref Xan, 20. Şemseddîn Xan, 21. Ebdal Adil Xan, 22. Ziyaeddîn Xan, 23. Celaleddîn Xan, 24. Mihemed Xan, 25. Sultan Ehmed Xan, 26. Sultan Mustefa Xan, 27. M. Şeref Xan, 28. Nûh Xan, 29. Sultan Ehmed Faîq Xan, 30. Hesen Xan, 31. Murad Xan, 32. M. Seîd Xan, 33. Abid Xan, 34. Salih Xan, 35. Adil Xan, 36. Mehmûd Xan, 37. Qasim Xan, 38. M. Şeref Xan, 39. Gulabî Xan, 40. M. Seîd Xan, 41. Muzafferuddîn Xan, 42. Hesen Xan, 43. Seîd Xan, 44. Selîm Xan, 45. M. Adil Xan, 46. Bekir Xan, 47. M. Şeref Xan, 48. Bîcan Xan, 49. M. Koçak Xan, 50. M. Adil Xan, 51. Elaeddîn Xan,

2 Dadaşbilge, VI-VII.

52. Kemal Xan, 53. Haşim Xan, 54. Îbrahîm Xan, 55. Suleyman Xan, 56. Heyder Xan, 57. Salih Xan, 58. Ehmed Faîq Xan, 59. M. Fettah Xan, 60. Şêx Şeref, 61. Şêx Îsa, 62. Şêx Mustefa, 63. Ebdurrehman, 64. Hemuş, 65. Mustefa³.

Dema em li vê lîsteyê dinêrin em dibînin ku tê de sê xanên bi navê Ehmed hene. Lê Ehmed Mîrzayê kurê Şemseddînê çaremîn ku di heman demê de birayê Ebdal Xan e û li gor nêrîna Subhî Mentêş Beg Ehmed Faîq e, di vê lîsteyê de cih negirtiye. Ji ber ku birayê wî Ebdal Xan beriya nivîsandina Mem û Zînê ji aliyê Ehmed Faîq bi gelekî ve li Bedlîsê hukumdarî kiriye, ne mumkin e ku wî Ehmed Mîrzayî Mem û Zîna ku em behs jê dikin nivîsandibe. Lewra Ebdal Xan di sala 1655an de bi Melek Ehmed Paşayê Osmanî re şer kiriye û di vî şerî de mexlûb bûye.⁴ Ji vê tê fêhm kirin ku birayê Ebdal Xan Ehmed Mîrza ne Ehmed Faîqê ku em behs jê dikin e. Lewra çawa ku em dê li jêr li ser rawestî, Ehmed Faîqê xwediyê Mem û Zînê berhema xwe di sala 1730ê de nivîsandiyê.

Piştî ku hat fêhm kirin ku Ehmed Mîrza ne Ehmed Faîq e, di destê me de her sê xanên bi navê Ehmed yên ku di lîsteyê de ne dimînin. Yê yekem Ehmed Xanê kurê Mihemed Xan e (di rêza 25an de ye), yê duyem Ehmed Xanê kurê Nûh Xan e (di rêza 29an de ye) û yê sêyem jî Ehmed Faîqê kurê Salih Xan e (di rêza 58an de ye).

Eger em serdema ku Ebdal Xan tê de jiyaye (di sala 1655an de mexlûb bûbû.) û dema ku Mem û Zîn ji aliyê Ehmed Faîqî ve hatiye nivîsandin (sala 1730ê) bi hev re bidin ber çavan, em dikarin bibêjin ku nivîsandina Mem û Zînê texmînî leqayî dema Ehmed Xanê kurê Nûh Xan tê. Lewra ji her sê Ehmed Xanên di silsileyê de ne yê yekem piştî Ebdal Xan bi sê, yê duyem bi heft û yê sêyem bi sih û pênc bavikan tî. Ew dema ku di navbera herdu tarîxan de (ji 1655ê heta bi 1730ê) ye, zehfîr berbie'ql e ku bi heft bavikan tije bibe. Lewra ji bo derbasbûna vê demê sê bavik hindik, û sih û pênc bavik jî zêde ne.

Piştî ku hat fêmkirin Ehmed Faîq bi ihtimaleke gelekî mezin kurê Nûh Xan e, em dikarin derbasî agahiyên di yên derbarê Ehmed Faîqî de bibin. Eh-

med Faîq piştî wefata bavê xwe hatiye ser desthilatê û li Bedlîsê du salan desthilatdarî kiriye. Piştî bi dilê xwe dev ji desthilatdariyê berdaye û berê xwe daye jiyaneke ilmî û tesewwufî. Di vê demê de li gelek deveran seyahet kiriye. Ew carekê çûye paytexta Osmaniyan Stenbolê û du salan li wir maye. Piştî ku ji Stenbolê vegehiyaye Bedlîsê, di sala 1823an de li wir wefat kiriye. Gora wî li Bedlîsê li taxa Hersanê li hewşa mizgefta Qurubulaqê ye. Li ser wesiyeta wî li ser gora wî qubbe nehatiye avakirin. Ji Ehmed Faîq re zarok çênebûne⁵. Piştî wî Hesên Xan hatiye ser hukm⁶.

Ji Mem û Zîna Ehmed Faîq tê fêhm kirin ku wî di serdema xwe de întisabî şêxekî tesewwufê bi navê Şemsê Bedlîsî (1715-1788) kiriye. Lewra ew di beyteke berhema xwe de weha dibêje⁷:

Söyler benim dilimce güftar Şems-i Bitlis

Yok Fâyika bugün ben hemen ol varı gördüm⁸

Ehmed Faîq di cihekî di jî yê berhema xwe de weha behsa Şemsê Bedlîsî kiriye⁹:

Geldim sana doğru bir zelifim

Yüz şükür ki var bir delîlim¹⁰

Rehberdir önümce Şems-i Bitlis

Geldim ki kılâm bu hali telhîs¹¹

Di sedsala hijdihemîn de ji bilî Şemsê Bedlîsî, yê wekî Hacî Hesênê Şîrwanîyê hevalê Şemsê Bedlîsî (w. 1788), Şêx Mehmûdê Uryanê ku piştî mirina Şemsê Bedlîsî ketiye dewsa wî, biraziyê Şemsê Bedlîsî Muştîq Baba (1759-1832) jî li Bedlîsê jiyane û li wir hewayeke tesewwufî û ilmî saz kirine. Îcar Ehmed Faîq jî di vê demê de jiyaye û ji bo ku bikeve navê atmosferê tesewwufî û ilmî terka desthilatdariyê kiriye. Bi ihtimaleke gelekî mezin di navê atmosferê ilmî de wî ev berhema xwe nivîsandiyê. Li gor qenaeta me sebebê ku wî Mem û Zîna bi Kurdî wergerandiyê Tirkî ew e ku Tirkî hem zimanê împeratoriye ye, hem

3 <http://www.tatvan.net/index.php?p=showtopic&toid=1300> (19 Adar 2012).

4 M. Emin Zekî Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, (Wer. V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Ş. Aslan), Nûbihar İst. 2010, 697-698.

5 Mehmet Törehan Serdar, *Rüyalar Şehri Bitlis*, TBMM Kütü - hanesi, 170-171.

6 www.tatvan.net.

7 Dadaşbilge, r. 46.

8 Şemsê Bedlîsî li gorî dilê min qise dike. Nexêr, ey Faîq, îro min ew kes bi xwe dît.

9 Dadaşbilge, r. 198.

10 Ez zelifek im, hatim bi aliyê te ve. Sed şikir ku rêberekî min heye.

11 Şemsê Bedlîsî rêberekî lê peşiya min e. Ez hatim ji bo ku wî halî telxîs bikim.

jî zimanê Turkmenên li Bedlîsê ye. Wî jî xwestiye ku Mem û Zînê bigihîne van aliyan da ku ji vê berhema edebî haydar bin.

B. MEM Û ZÎNA EHMED FAÎQ

Bi qasî ku em dizanin Mem û Zîna Ehmed Faîq kevintirîn Mem û Zîna bi Tirkî ye û di sala 1730an de hatiye nivîsandin. Nivîskarê wê Ehmed Faîq di dawiya vê berhema xwe de tarîxa nivîsandina wê weha daye:

Çûn yetti tamame bu tevarih
Oldu bu nazım kitaba tarih

Sertac-ı sutûr olan hurûfat
Tarih-i kitabedir işaret

Erkamını cem' kıl hesap et
Terkim edegör ve ba'de ad et

Bir harfı anın ziyade gelmez
Noksanı dahi bu beytin olmaz

Mestûr olunan hurûfu cem et
Erkamını bil hesabını et

Kalmaz bu hesabımızda noksan
Ger var ise sende akl û iz'an

Gonca gibi fehmin et küşade
Bildin ise devletin ziyade

(Hicrî: 1143/Mîladî: 1730)

Wateya van beytan ev e: "Dema di vê tarîxê de ev berhem kuta bû, ev nezm ji bo vê pirtûkê bû tarîx (beyt 1). Herfên ku di serê her misra'ê de ne îşarefî bi bal tarîxa nivîsandina vê behremê dikan (beyt 2). Hejmarên wan herfan kom bike, binivîse û bike ser hev (beyt 3). Wan herfên ku hatine nivîsandin kom bike, hejmarên wan bizane û hesaba wan bike (beyt 4). Eger bi te re eqî û hişmendî hebe, di vî hesabî de kêmasiyek namîne (beyt 5). Eger tu dewleta xwe zêde dizanî, wekî xonçayê fêmê xwe veke."

Ehmed Faîq di van beytan de bi awayekî zelal rêbaza bidestxistina tarîxa vê berhema xwe nîşanî me daye. Dema em li gorî rênîşandana wî, jimareyên ku her herfên di serê her misra'ê de bi hesabê ebcêdê didin me li ser hev kom dikan em

tarîxa 1143yê bi dest dixin. Ev tarîxa hîcrî jî bi hesabê mîladî teqabulî tarîxa 1730ê dike.

Heya vê dawiyê nusxeya eslî ya Mem û Zîna Ehmed Faîq, yan jî nusxeyeke ku bi tîpên Erebbî hatibe nivîsandin di destê me de tune bû. Em bes ji nusxeya ku ji aliyê Sırrı Dadaşbilgeyê ku ev berhem ji tîpên Erebbî wergerandiye tîpên latînî û di sala 1969ê de weşandiye haydar bûn. Dadaşbilge di pêşgotina vê çapê de behsa nusxeya eslî ya li cem xwe kiriye û agahiyên derbarê wê de dane me. Ji îfadeya "nusxeya di destê me de" ya ku Dadaşbilge di vir de bi kar tîne, tê fêmkirin ku ev nusxe nusxeya şexsî ye û di destê wî de ye û lewra me dihesiband ku ev nusxe heta niha jî di pirtûkxaneyê şexsî ya Dadaşbilge de ye. Lê vê dawiyê derket holê ku nusxeyeke vê berhemê li Stenbolê di pirtûkxaneyê Suleymaniyeyê, di jimareya 2361ê de ye¹². Dema em agahiyên Dadaşbilge yê ku derbarê nusxeya xwe ya eslî kiriye, wêneyên çend pelên vê nusxeyê yê ku di dawiya çapa xwe de cih daye wan û deqên çapa Dadaşbilge û vê nusxeya ku di pirtûkxaneyê Silêmaniyeyê de ye didin berhev, bi awayekî zelal derdikeve holê ku ev nusxeya Silêmaniyeyê nusxeya ku Dadaşbilge dibêje "nusxeya di destê me de" ye. Ji vê jî em dikarin vê encamê derxin ku piştî Dadaşbilge ev nusxe bi awayekî ketiye pirtûkxaneyê Suleymaniyeyê. Wate ev nusxeya Suleymaniyeyê nusxeya Dadaşbilge bi xwe ye.

Wekî netîce em dikarin bêjin ku heta niha bes nusxeyek tenê ya destnivîsar ya berhema Ehmed Faîq (Suleymaniye, jimare 2361) di destê me de heye. Lê ji xetê wê tê fêmkirin ku ev nusxe ne nusxeya eslî ya Ehmed Faîqî ye û piştî wefata wî bi gelekî hatiye îstînsaxkirin. Nexwe nusxeya eslî ya vê berhemê di destê me de tune ye. Dema em li vê nusxeya di destê me de ye dinêrin, taybetmendiyên wê weha derdikvin holê: Berhem 42 pel, 81 rûpel (li gor Dadaşbilge 83 pel) e. Rûpela yekem nîne. Bi murekêba reş bi xetê nesxê hatiye nivîsandin û bi cedwelên sor hatiye xêzkirin.

Dadaşbilge cara pêşî di sala 1957an de di kovara "Bilgi ya mehnameya yekîtiya mamostayên Tirkîyê" de (hejmar: 123, r. 5,6-13) nivîsek bi sernavê "Mem o Zin Hikayesi" (Çîroka Mem û Zînê) nivîsandiyê û di vê nivîsê de cih daye beşek ji Mem û Zîna Ehmed

12 Ji bo ku Teshîn İbrahim Doskî ev nusxe daye me, lazim e ku em li vir spasdariyan xwe ji bo wî pêşkêş bikin.

Faîqî¹³. Dadaşbilge piştire di sala 1969an de berhe-
ma Ehmed Faîqî bi tevahî weşandiye. Dadaşbilge
di vê xebata xwe de orjinala berhemê ji tîpên Erebi
wergerandiye tîpên latînî û xistiye aliyê çapê û şiro-
veya wê ya bi Tirkîya îro jî kiriye û ev jî xistiye aliyê
rastê. Dadaşbilge her weha di vir de jimare daye
beytên berhemê û xezel û nameyên kû tê de hene
jî hejmartine. Li gor hejmartina Dadaşbilge beytên
vê berhemê 1056 in. Berhem bi wezna “Mef’ûlû
mefâ’ilün fe’ûlun” hatiye hûnandin.

Dadaşbilgeyê ku di serî de ev nusxe di destê
wî de bû dibêje ku, rûpelê yekem yê vê berhemê,
piştire ji cihê xwe ketiye (zayî’ bûye) û li gor ku tê
bîra wî li jora vî rûpelî di nava cedweleke bi mîhrab
de navê berhemê nivîsandî bû û di vî rûpelî de bi
qasî 10 beytan hebûn¹⁴.

Li gor ku Dadaşbilge dibêje di kenarê sehîfeya
dawî ya berhemê de qeydeke bi Tirkî bi şeklê “*Ma-
lum ola ki Ahmed XaniAhmet Faik
.....dahi*” heye, lê hinek cih jê nayêne xwen-
din¹⁵. Dadaşbilge dibêje ku di vir de behsa têkiliyekê
di navbera Ehmedê Xanî û Ehmed Faîq de dike, lê
em nizanin ka ev têkilî bi çi şiklî ye. Bi bawerîya
me di vir de hatiye gotin ku Ehmedê Xanî bi Kurdî
Mem û Zîn nivîsandiye, Ehmed Faîq jî ev Mem û
Zîn wergerandiye Tirkî.

Li jêr wekî mînak em dixwazin cih bidin beyta
yekem ji Mem û Zîna Ehmed Faîqî:

Tacdîn û Arif île Çaker

Bunlardî sipehsalar-i asker¹⁶

C. MUQAYESEYA MEM Û ZÎNA EHMEDÊ XANÎ Û YA EHMED FAÎQ

Mem û Zîna Ehmed Faîqî ji aliyê hejmara beytên
xwe ve bi qasî nivê Mem û Zîna Ehmedê Xanî ye.
Lewra Mem û Zîna Xanî 2364, ya Ehmed Faîq 1056
beyt in. Lê Ehmed Faîq Mem û Zîna xwe bi heman
wezna Mem û Zîna Xanî hûnandiye. Ew jî “Mef’ûlû
mefâ’ilün fe’ûlun” e.

Mem û Zîna Ehmed Faîq ji aliyê beşên xwe ve jî
ji ya Xanî hindiktir e. Beşên Mem û Zîna Xanî şêst
in, lê yên Mem û Zîna Ehmed Faîq bîst û sisê ne.

Di Mem û Zîna Xanî de, beşên wekî munacat,
ne’î, sebebê te’lîf, dîbace îthaf, yên ku di hemû mes-
newiyan de hene cih digrin. Lê di ya Ehmed Faîqî de
ev beş nînin. Li gor nusxeya ku di destê me de ye (û
her weha ew nusxeya ku Dadaşbilge weşandiye), ev
beşana di Mem û Zîna Ehmed Faîq de nînin.

Mem û Zîna Ehmed Faîq bi beşa ku derbarê
nasandina Mem, Tacdîn, Arif, Çaker, Sitti û Zînê de
ye dest pê dike. Lê çawa ku me li jor gotibû di vê
nusxeyê de destpêk yan jî dîbaceya berhemê kê-
m e, ji cihê xwe ketiye. Ev beş jî ji rûpelekî pêk dihat.
Naxwe tê fêmkirin ku Ehmed Faîq di Mem û Zîna
xwe de li şûna dîbaceyê bes beşek nivîsandiye û
piştire dest bi mijara eslî kiriye. Lê Ehmedê Xanî di
dîbaceya xwe de cih daye pênc-şeş beşan.

Ji aliyê saziya herdu Mem û Zînan de cudatiye-
ke dî jî ev e ku di Mem û Zîna Ehmed Faîqî de di
navbera beşan de car caran ji devên Memoyî yan
jî ji devê Zînê hinek xezel hatine gotin. Di Mem
û Zîna Ehmed Faîqî de bi vî awayî 19 xezel û du
nameyên menzûm hene. Lê di Mem û Zîna Xanî
de terzekî wisa tune ye û heta bi dawiya berhemê
beyt li pey hev hatine rêz kirin.

Dî rêz kirina bûyerê/waqî’eyê de di navbera her-
du Mem û Zînan de cudahî tune ye. Bes di Mem û
Zîna Ehmed Faîqî de piştî mirina Mem û Zînê kesek
bi navê Yehya di xewna xwe de dibîne ku Mem bûye
padîşahê dewleta cinetê û Beko jî bûye dergevanê
wî. Di Mem û Zîna Xanî de ev tişt tune ye.

Di herdu Mem û Zînan de koma şeşsan jî wekî
hev in. Di Mem û Zîna Xanî de pişeya bavê Mem
û Tacdîn hatiye gotin, lê di ya Ehmed Faîqî de ne-
hatiye gotin.

Bêjeyên wekî divan, kapucu, subaşî ve mehter
yên ku di Mem û Zîna Xanî de derbas dibin di yan
Ehmed Faîqî de derbas nabin¹⁷.

13 Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, II, 242, San
Mat. Ankara 1997.

14 Dadaşbilge, Sırrı, Pêşgotina li ser Mem û Zîna Ehmed Faîq, Ahmet
Faik, *Mem o Zin*, (Haz. Sırrı Dadaşbilge), y.y., 1969. r. 3.

15 Bu ibarenin yazılı olduğu sayfanın fotoğrafı, Dadaşbilge’nin
yayımladığı Mem û Zîn’in sonlarında ekler kısmında yer
almaktadır.

16 Dadaşbilge, r. 1. Wateya vê beytê ev e: Tacdîn, Arif û Çaker
pêşengê leşkeran bûn.

17 Ji b ovan muqayeseyan bnr. Namık Açıköz, “Türkçe ve Kürtçe
Mem û Zîn ile Leylî vü Mecnûn Meznevîlerinin Mukayese-
si”, *Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu II*,
Çanakkale 16-18 Mayıs 1996.

II. EBDULEZÎZ XALIS Û MEM Û ZÎNA WÎ

A. JIYANA EBDULEZÎZ XALIS

Ebdulezîz Xalisê ku Ebdulezîz navê wî û Xalis jî mexlesa wî ye, piştîre bi Tirkî pašnavê Çıkıntaş jî stendiye¹⁸. Xalis bizzat bi destê xwe tercemeya halê xwe nivîsandîye û ev jî ji aliyê Şevket Beysanoğlu ve hatiye weşandin¹⁹. Li gor vê ew di sala 1867an de li navenda Diyarbekirê li taxa Taceddînê hatiye dinê. Piştî ku mekteba mehelle-yê (taxê) kuta kiriye, di sala 1885ê de mekteba Ruşdiyeyê ya Diyarbekirê bi dereceya herî baş (Eliyyu'l-e'layê) kuta kiriye. Piştîre li medreseya Raxibiyeyê û li cem kesên xusûsî xwendîye. Di sala 1887an de çûye Stenbolê û li Muallimxaneyê nuwabbê qeyda xwe çêkiriye, lê ji ber ku sê mehan bi derengî dest pê kiriye ji sinifa yekemîn derbas nebûye. Sala dî jî ji ber ku bavê wî Mihemed Feyzî Efendî ji bo qadîtiya Medîne hatiye wezîfedarkirin dev ji mekteba xwe berdaye û çûye Hîcazê. Piştîre di sala 1890ê de ji aliyê "Meclisa întixaba hukkan" ve li Qudsê li Xelîlurrehmanê hatiye wezîfedarkirin. Di sala 1892yan de ji vê wezîfeyê îstîfa kiriye. Di sala 1893yan de li qezaya Ewîna (Surgucî)yê ya bi ser Mêrdînê ve bi naîbtîyê hatiye wezîfedarkirin. Piştî du sal û nîvan ji vir çûye qezaya Midyadê ya bi ser Mêrdînê ve û li wir jî 23 mehan maye û piştîre jî îstîfa kiriye. Di sala 1898yan de bûye naîbê Eclûna li Sûriyê û li wir jî 2 sal û 4 mehan maye. Piştîre li Wanê û piştîre jî di sala 1901ê de li Sêrtê naîbtî kiriye. Piştî salekê hatiye Mêrdînê. Pitre çûye Sûriyê û li bajarê Hevranê bûye naib û piştîre jî li vî bajarî bûye wekîlê muteserrîfê vî bajarî. Di sala 1906an li qezaya Erxeniyê ya li ser Diyarbekirê bûye naîb. 13ê Temmûzê sala 1909an Hurriyyetçiyên ew ji wir sirgûn kirine û li Rodos û Sînobê dane îqamet kirin. Dema di sala 1914an de şerê cîhanê yê yekem destpê kirye, efû derketiye û ew jî hatiye Stenbolê û li wir me'aş jê re derketiye. Lê ji ber ku halê wî yê aboriyê bi bal nebaşiyê ve çûye hatiye Diyarbekirê. Piştî ku îttîhadçî ji îktidarê ketine, bi arîkariya birayê wî yê mezin Ebdulhemîd Efendî yê ku ji damezrênerê partiya îtilafê bû, ji bo qaymeqamtiya qezaya Stewrê (Sawur) hatiye wezîfedarkirin. Piştîre bi heman wezîfeyê çûye Çermûk (qezaya Diyarbekirê) û Dêrikê (qezaya

Mêrdînê). Li van her sê qezayan bi tevahî nêzî 9 mehan wekaleten wezîfeya qaymeqamtiyê kiriye. Piştî lexwkirina wilayeta Diyarbekirê (18 Adar 1920) ji aliyê Wekaleta Daxiliyê ve ji bo qaymeqamtiya Stewrê esaleten hatiye wezîfedarkirin û 5ê Kanûna duyem 1921ê ji vê wezîfeyê hatiye ezlkirin. Di sala 1921ê de ji bo qadîtiya Hekkariyê hate te'yînkirin lê ji ber berfê û nexweşiyê nekariye biçe wir. Di sala 1922yan ji bo hakimtiya li Xinisê (qezaya Erzûrûmê) hatiye te'yînkirin, lê dîsa ji ber berfê nekariye biçe wir. Piştîre ji 1923yan heta 1924an li Çermûkê qadîti kiriye. Piştîre li wir bûye hakim. Piştîre li Meletiyê bûye hakim û ji 1925ê heta bi 1927ê li wir xebitiye. Wê salê li Meletiyê malnişîn bûye û vegeriya mala xwe ya li Diyarbekirê. 6ê Sibata 1935ê li Diyarbekirê wefat kiriye û li goristana Derê Mêrdînê hatiye veşartin.

Xalis di tercemeya halê xwe de dibêje ku bi Tirkî û bi Erebî axaftin (tekellum) û nivîsandina (kîtabet) min heye, û bi Kurdî bes tekelluma min heye.

Ji bilî Mem û Zînê du berhemên Xalis yên dî jî hene. Yek ji van bi navê "Tuhfetu'l-Quds"ê ye. Wî di tercemeya halê xwe de behsa vê berhema xwe kiriye û gotiye ku nehatiye çapkirin. Her weha dîwançeya wî jî heye²⁰ Ebdulxenî Fexrî Bulduk di berhema xwe ya bi Tirkî ya bi navê "Muxteser el-Cezîre Tarîxî" (Tarîxa el-Cezîreyê ya Kurt) de derbarê wî de dibêje ku "Meharet û cezaleta wî ya şî'r û însayê şayanê pesn û xweşdîtinê ye. Qisseyay Mem

18 Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, II, 240-241, San Mat. Ankara 1997.

19 Beysanoğlu, heman cî.

20 Beysanoğlu, heman cî.

û Zînê ya meşhûr nezmen wergerandiye Tirkî. Dîgel ku gelek helbestên wî hene jî nehatine çapkirin.”²¹

B. MEM Û ZÎNA EBDULEZÎZ XALIS

Herçiças li gor ragihandina Şevket Beysanoğlu Mem û Zîna Xalis li cem keça wî ya li Stenbolê Melîhayê be²² jî, nusxeya orjînal ya ku bi xetê danerê wê Ebdulezîz Xalisî hatiye nivîsandin li cem neviyê danerî Canip Yıldırım e. Li cem me jî qopyeyê ve nusxeyê heye²³. Xuya ye ku demekê ev nusxe di destê Melîha Xanimê de bûye, lê piştê ketiye destê Canip Yıldırım.

Xalis di dawiya muqeddimeya berhemê de bi şiklê “Hezîran 322 (1906) Me’den” qeydek daniye. Dema em li jiyana wî dinêrin em dibînin ku wî ji sala 1906an heta bi sala 1909an li Erxeniyê ku nêzikê Me’denê ye wezîfe kiribû. Nexwe biqasî ku tê fêmkirin wî di dema ve wezîfeya xwe de ev berhem li Me’denê kûta kiriye. Dîsa tê fêmkirin ku wî piştî nivîsandina ve berhema xwe (1906), heta bi mirina xwe (1935) nêzî 30 salî emr bûrandiye.

Di bin ve qeydê jî îbareyê bi Tirkî bi şiklê “Mutercim ve nazımı Diyarbekirî Ebdulezîz Xalis” hatiye nivîsandin: Wate: “Mutercim û nazimê ve berhemê Ebdulezîz Xalisê Diyarbekirî ye”. Ji ve îfadeyê em fêmkirin ku Xalis xwe bi awayekî aşîkar wekî mutercim dihesibîne. Herçiças di edebiyata klasîk de mebest ji tercumeya menzûmeyekê ne tercumeya lîteral jî be, ev îfade bi me dide fêmkirin ku Mem û Zîna Xalis ji ya Xanî ne azade ye û li pey rêça wî hatiye nivîsandin.

Berhem bi murekkeba reş hatiye nivîsandin, piştê bi qelemê rengîn hinek teshîh û ilawe li ser hatine zêdekirin. Dirêjahiya wê 16,5 û bilindahiya wê jî 25 cm ye û di her rûpelekî de 25 beyt hatine nivîsandin. Berhem bi tevahî 131 rûpel e.

C. MUQAYESEYA MEM Û ZÎNA EHMEDÊ XANÎ Û YA EBDULEZÎZ XALIS

Wezn û mijara Mem û Zîna Ebdulezîz Xalis wekî ya Ehmêdê Xanî ye. Lê hejmara beytên wê ji

ya Xanî gelekî e. Lewra Mem û Zîna Xanî ji 2364 beytan, lê Mem û Zîna Xalis ji nêzî 3000 beytan pêk hatiye. Hejmara beşên herdu Mem û Zînan nêzî hev in. Mem û Zîna Xanî ji 60 beşan, Mem û Zîna Xalis 58 beşan pêkhatiye.

Eger em muqayeseyekê di navbera Mem û Zîna Ehmed Faîq û ya Xalis de bikin, em dikarin bibêjin ku Mem û Zîna Xalis ji aliyê hejmara beşan û beytan ve ji ya Ehmed Faîq zehftir nêzikê Mem û Zîna Xanî ye.

Di Mem û Zîna Xanî de muqeddimeyê pexşanî tuneye. Lê Xalis di serê Mem û Zînê de bi Tirkî cih daye muqeddimeyê pexşanî.

Li jêr wekî mînak em dixwazin cih bidin beyta yekem ji Mem û Zîna Ebdulezîz Xalisî:

Sernâme-i nâme nâm-i Allâh
Allâh adıdır dilimde hergâh²⁴

III. ZULFÎQAR FETHÎ Û MEM Û ZÎNA WÎ A. JIYANA ZULFÎQAR FETHÎ

Helbestvanê sêyem ku bi Tirkî Mem û Zînek nivîsandiyê Zulfîqar Fethî ye. Herçiças Fethî jî wekî Ebdulezîz Xalis di dawiya Osmanîyan de jiyabe jî, di destê me de derheqê wî de biqasî yên Xalis agahiyên bi hûrgilî nînin. Lê qet nebe agahiyên heyî ku li jêr em dê li ser wan rawestîna destnîşan dikin ku ew ji herêma Diyarbekirê ye û di sala 1293/1876an de li heyatê ye.

Jêdera herî kevn a di destê me de ya ku behsa Fethî dike, berhema Elî Emîrî (m. 1924) ya bi navê *Esâmî-i Şu’arâ-yı Amid* e ku ev berhem bi mebesta komkirina helbestvanên Diyarbekirî hatiye nivîsandin²⁵. Emîrî di ve berhema xwe de ya ku di sala 1293/1876an de nivîsandiyê derheqê Fethî de weha dibêje: “*Fermanberê sermuxaber yê telgrafa Diyarbekirê ye. Ji aliyê tebî’eta xwe ve kesekî zerîf û mutevazî ye. Nasîna wî bi îrfanê re û muhâdeseya wî bi şî’r û însayê re heye.*”²⁶

Nexwe di wê salê de ku Emîrî ev agahi nivîsandiyê, wate di sala 1293/1876an de Fethî li

21 Abdulganî Fahrî Bulduk, *Muxteser el-Cezîre Tarixi*, nusxeya latînezekirî ya neçapbûyî, r. 146.

22 Beysanoğlu, heman cî.

23 Birêz Canip Yıldırım di sala 2005’an de ev nusxe li Ankarayê nîşanî me da û li wir fotokopiyê ve da me. Li vir ez dixwazim spasiyên xwe yên taybet pêşkêşî Yıldırımî bikim.

24 Serê hemû nava navê Xwedê ye. Navê Xwedê her dem di devê min de ye.

25 Derheqê ve berhemê de ji bo agahiyên berfireh bnr. Abdu - rahman Adak, *Ali Emîrî’nin Gözüyle Diyarbakırlı Şairler*, Kent Yay, İst. 2011.

26 Alî Emîrî, *Esâmî-i Şu’arâ-yı Amid*, Millet Küt., Tarih Bl. 781/1, vr. 40 a.

Diyarbekirê sermuxaberê telgrafxaneyê bûye. Ev agahî jî derheqê serdema Fethî de fikrekî zelal dide me. Emîrî li vir behsa cihê jidayîkbûna wî nekiriye. Lê ji ber ku ew kitêba ku Emîrî tê de behsa Fethî kiriye li ser helbestvanên Diyarbekirî (çi ji navenda Diyarbekirê, çi ji navçeyên wê) ye, derdikevê holê ku Fethî jî yan ji navenda Diyarbekirê yan jî ji navçeyê wê ye.

Piştî Emîrî Ebdulxenî Fexrî Bulduk jî behsa Fethî kiriye û di berhema xwe ya bi Tirkî ya bi navê “Muxteser el-Cezîre Tarîxî” de ew di nav helbestvanên Diyarbekirî de bicih kiriye. Xweşbextane Bulduk li vir ji Emîrî zehftir agahî dane me û derheqê jiyana wî de weha gotiye: “*Dema ku li Silîva fermanberê telgrafê bûye li wir wefat kiriye. Neviyên wî heta niha jî li Silîva dijîn*”²⁷

Dema em agahiyên Emîrî û van agahiyan tînin rex hev derdikeve holê ku wî fermanberiya telgrafxaneyê pêşî li Diyarbekirê kiriye û piştê jî ew kar li Silîva (Farqîn) dewam kiriye û li wir jî wefat kiriye. Ji aliyê serdema wî ve ev agahî destnîşan dike ku ew texmînî li derdora 1900î wefat kiriye. Lewra eger wî di sala 1293/1876an de li Diyarbekirê fermanberî kiribe û piştî hingî çûbe Silîva temenê wî

jî dê hinekî pêş bikeve. Ev jî kêma zêde beramberî 1900î tê. Li gor ku neviyên wî li Silîva jiyane derheqê memleketê wî de jî du alternatîf derdikevin holê. Ya pêşî ew e ku ew ji navenda Diyarbekirê be û piştê jî ber wezîfeyê çûbe Silîva û zarokên wî jî li wir mabin. Ya duyem jî ew e ku ew bi eslê xwe ji Silîva be û piştî fermanberiya li Diyarbekirê vegeriya be bajarê xwe û li wir heta mirina xwe jiyana xwe berdewam kiribe.

A. MEM Û ZÎNA ZULFÎQAR FETHÎ

Li gor ku Ebdulxenî Fexrî Bulduk agahî daye me, Zulfîkar Fethî Mem û Zîna Ehmedê Xanî nezmen wergerandiye Tirkî. Lê mixabin piştê jî ber tîrsa ku ev berhem dê zirarekê bidiyê, ev berhema xwe şewitandiye:

“*Zulfîkar Fethî Mem û Zîn nezmen wergerandiye Tirkî, lê gotiye ev ewraq (pelên kitêbê) dê zerarê bidin min (evrak-ı muzır) û ji tîrsê ew şewitandiye.*”²⁸

Digel ku ev berhem negihîştîye roja me, lê ji ber ku haydariya me ya li ser wê dê me bigihîne gelek encaman, me pêwîst dît ku em di nav Mem û Zînen Tirkî de cihê bidin vê jî. ❧

27 Bulduk, heman cî, r. 147; Beysanoğlu jî heman agahî dubare kirine. (Bnr. Beysanoğlu, berhema navborî, II, 49.)

28 Bulduk, heman cî, r. 147; Beysanoğlu hema cî.

JÊDER:

Açıköz, Namık, “Türkçe ve Kürtçe Mem û Zîn ile Leylî vü Mecnûn Meznevelerinin Mukayesesi”, *Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu II*, Çanakkale 16-18 Mayıs 1996.

Adak, Abdurrahman, *Ali Emîrî'nin Gözüyle Diyarbakırlı Şairler*, Kent Yay, İst. 2011.

Adak, Abdurrahman, “Di Serdema Osmanîyan de li Pey Rêça Ehmedê Xanî Sê Mem û Zînen bi Tirkî”, *Komele Wîtarî Yekemîn Kory Nêwneteweyî Edebî Kurdî*, Zanistgay Kurdistan, Sine 2011.

Bedlîsî, Şerephan, *Şerefname*, (Wer. Ziya Avcı), Avesta, İst. 2007.

Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, II, 242, San Mat. Ankara 1997.

Bulduk, Abdulganî Fahrî, *Muxteser el-Cezîre Tarîxî*, (nuxxeya latînzekirî, neçapbûyî.)

Demir, Abdullah, “16. Yüzyılda Safevî ve Osmanlı Hakimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri”, *I. Uluslar arası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yay., İst. 2008,

Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Weşanxaneyê Nûbiharê. Stenbol 2010.

Emîrî, Alî, *Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid*, Millet Küt., Tarih Bl. 781/1, vr. 40 a.

Faik, Ahmet, *Mem o Zîn*, (Haz. Sırrı Dadaşbilge), y.y., 1969.

<http://www.tatvan.net/index.php?p=showtopic&toid=1300> (19 Adar 2012).

Serdar, Mehmet Törehan, *Rüyalar Şehri Bitlis*, TBMM Kütüphanesi.

Xalis, Ebdulzêz, *Mem û Zîn*, (nuxxeya fotokopiyê, di pirtûkxaneyê Abdurrahman Adak ya şexsî de).

Zekî Beg, M. Emin, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, (Wer. V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Ş. Aslan), Nûbihar, İst. 2010.